

Antony Beevor

Apie Antrąjį pasaulinį karą
be propagandinio blizgesio

**STALIN-
GRADAS**

Alma littera

Naujo leidimo pratarmė

– Savo archyve laikomės paprastos taisyklės, – tarė man pulkininkas Rusijos gynybos ministerijoje, kai 1994-aisiais atvykau rinkti medžiagos šiai knygai. – Jūs išdėstote temą, mes parenkame bylas.

Iš karto supratau, kad ginčytis beprasmiška. Nors valstybiniai Rusijos archyvai tyrinėtojams atsivėrė 1991 metais, karo žinybos nepakluso. Ilgainiui, spaudžiamas Jelcino vyriausybės, CAMO (Gynybos ministerijos archyvas Podolske) vis dėlto taip pat žengė ta kryptimi. Man pasisekė būti vienu pirmųjų užsieniečių, įleistų į jį pagal naująją tvarką.

– Na, juk žinote, kad rašau apie Stalingrado mūšį, – atsakiau. – Gal bus aiškiau, kokios medžiagos man reikia, jei pasakysiu, kad vokiečių karo archyvuose Freiburge daugiausia įdomių žinių radau pranešimuose, rašytuose pašalinių, gydytojų ir kapelionų.

– Raudonojoje armijoje – jokių kapelionų, – smagiai nusikvatojo pulkininkas grasindamas man pirštu.

– Žinoma, o kaip su politiniais vadovais? Ieškau tokios medžiagos, kuri atskleistų kareivių gyvenimo tikrovę tame mūšyje.

– Vadinasi, politinio skyriaus pranešimai, – pratarė susimąstęs. – Reikės pažiūrėti.

Po penkių mėnesių, kai mane su vertėja dr. Liuba Vinogradova galų gale įleido į Podolsko archyvą, tie gausūs ir platūs pranešimai

pranoko visas mano viltis. Stalingrado fronto politinis skyrius beveik kiekvieną vakarą, kol vyko mūšis, nuo 1942-ųjų rugpjūčio iki metų pabaigos, lėktuvu siųsdavo į Maskvą neįtikėtinais smulkiais aprašymais, kokių paprastai karo meto dokumentuose nepasitaiko. Jie buvo skirti Aleksandrui Ščerbakovui, Raudonosios armijos vyriausiajam komisarui. Vieno apimtis vidutiniškai siekdavo nuo dvylikos iki dvidešimt keturių puslapių. Ir jokio propagandinio blizgesio – pribloškianti retenybė sovietų archyvų tyruose. Mat Stalinui taip rūpėjo mūšio rezultatai, kad reikalavo visiškos tiesos. Kaip tik tokių bylų aš ir ieškojau.

Man ypač pasisekė, nes pataikiau pačiu laiku. Deja, tada šiek tiek prasivėręs langas dabar jau, galima sakyti, aklinais uždarytas. 2001-aisiais, netrukus po to, kai baigiau rinkti medžiagą knygai „Berlyno žlugimas“, man paskambinęs švedų istorikas Lenartas Samuelsonas (Lennart Samuelson) pasakojo, kad FSB (naujas KGB pavadinimas) pradėjo tikrinti archyvų registrus, nes prireikė išsiaiškinti, kurias konkrečiai bylas tyrinėjo Vakarų istorikai. Po kelių mėnesių Katerina Merideil (Catherine Merridale), kita šiuolaikinės Rusijos istorijos žinovė, tuo metu Maskvoje rengusi dar vieną knygą, pranešė, kad jos net neįleido į Podolską ir kad informacija apie tyrėjus užsieniečius, be jokių abejonių, yra centralizuota. Labai iškalbingai situaciją apibūdina faktas, kad tyrėjams iš užsienio sekti pasitelkiami kompiuteriai, tačiau nėra lešų bent vieno archyvo katalogą paversti skaitmeniniu.

Stalingradas – tarsi sovietų didvyriškumo sinonimas – ypač jautri tema. Juo labiau šiandien, kai ir Kremlius, ir, tiesą sakant, visos politinės stovyklos siekia naudotis Žukovu ir Raudonąja armija (smarkiai nukentėjusia per valymus, vadinasi, stalinizmo nesuteršta) kaip Rusijos vieningumo ir didybės simboliais. Netrukus išmokau kalbėtis su veteranais ir vengti klampių politinių ginčų. Menkiausia kritiška užuomina apie Staliną net tikrus antistalinistus versdavo pereiti į aklą gynybą. Didžiojo karvedžio Stalino kritika, regis, metė šešėlį ant jų pasiaukojimo.

* * *

Vokietijoje medžiagą rinkti buvo kur kas paprasčiau, tačiau sulaukiau ir staigmenų. Valstybės ir karo archyve (*Bundesarchiv-Militärarchiv*) Breisgau Freiburge nemaniau rasiąs ką nors daugiau, išskyrus statistiką ir sausai surašytus įvykius iš išlikusių karo dienoraščių bei dokumentų bylų. Jas atskraidino dar tada, kai apsuptos Pauliaus (Paulus) Šeštosios armijos aerodromų nebuvo sunaikinę rusai. Tačiau vien susipažinus su intendantų rengta statistika – maisto davinių skaičiais, atsiskleidė kur kas menkiau žinomas mūsų aspektas: vermachte tarnavo tikrai nemažai sovietų piliečių.

Be to, Freiburgo archyvuose aptikau netikėtai gausios medžiagos apie gyvenimo sąlygas ir karių nuotaikas – tai gydytojų, paprastai tiesiogiai susidūrusių su žmonių kančiomis, ir vokiečių karo kapelionų pranešimai. Viename storame aplanke buvo saugomi nuorašai daugiau kaip šimto laiškų, kuriuos kareiviai rašė žmonoms ar tėvams 1943-ųjų sausio viduryje jau žinodami, kad tai gali būti paskutinė namo siunčiama žinia, nes Raudonoji armija sparčiai artėjo prie Pitomniko aerodromo. Gebelsas (Goebbels) nurodė perimti ir konfiskuoti šiuos laiškus, turėjusius tapti pasakojimo apie didvyrišką vokiečių pasiaukojimą pagrindu, bet tas sumanymas buvo greitai užmirštas. Juose įdomiai parodyti įvairūs jausmai – ypač pribloškia kuklumo ir pompastikos kontrastas, tačiau nuostabu, kad vokiečių istorikai jų beveik nepanaudojo, gal tik išskyrus pastangas įrodyti, kad skaitomiausioje šešto dešimtmečio knygoje „Paskutiniai laišakai iš Stalingrado“ paskelbti tekstai beveik ištiesai yra klastotės.

Kitame archyvo skyriuje radau pranešimus, kuriuos privaloma tvarka rašė karininkai ir kareiviai, išskraidinti iš „katilo“ (vok. *Kessel*), kitaip tariant – apsupties. Šie vyrai, paprastai po du iš kiekvieno dalinio, dažniausiai buvo atrinktieji į Hitlerio Nojaus laivą. Hitleris puoselėjo mintį sukurti naują Šeštąją armiją iš simbolinių ankstesnės armijos sėklų ir šitaip užgožti Stalingrado katastrofą. Jų asmeniškai pranešimai, surašyti beveik iš karto atvykus, man pasirodė itin vertingi dėl aplinkybių, kokiomis atsirado: jau ne-

bereikėjo bijoti vyresniųjų ir buvo akivaizdu, kad pranešimų reikalavusiems karininkams rūpėjo gauti patikimų žinių apie tai, kas įvyko. Be to, patys kariai aiškiai suvokė turį liudyti tikroviškai, nes jautėsi skolingi fronte likusiems draugams.

Visų oru išgabentųjų sumišę jausmai iš tikrųjų sukrečia – jaučiamas ir palengvėjimas, ir kaltė išsigelbėjus. Tiesą sakant, labiausiai nustebau perskaitęs, kad į laisvę iš pragariškos apsuptyes išskraidinti karininkai nesmerkia nelaisvėn patekusių generolų, tokių kaip fon Zeidlicas-Kurcbachas (von Seydlitz-Kurzbach), kuris perėjo rusų pusėn veltui tikėdamasis pradėti sukilimą prieš Hitlerį. Jie suvokė ir pateisino įniršį sučiuptų vyresniųjų karininkų, nes šie jautėsi Hitlerio išduoti ir nusikaltę savo kareiviams, kuriuos anksčiau patys ragino tęsti beprasme kovą. Tačiau kalbėdamas su jaunesniais karininkais, patekusiais į nelaisvę po kapituliacijos ir sugebėjusiais išgyventi sovietų darbo stovyklose, girdėjau, kaip jie iki šiol negali atleisti su priešu kolaboravusiems generolams.

Interviu su veteranais ir liudininkais, ypač kai nuo įvykių jau prabėgę daugiau kaip penkiasdešimt metų, gali būti labai nepatikimi, tačiau, gretinant su šaltiniais, kuriuos įmanoma patikrinti, ta medžiaga gali pateikti nuostabių įžvalgų. Man nepaprastai pasisekė, nes turėjau galimybę susisiekti su keliais Šeštosios armijos štabo karininkais, Pauliaus įsakymu išskraidintais prieš pat galą. Generolas Freitagas fon Loringhofenas (Freitag von Loringhoven), su kuriuo kalbėjau Miunchene, tuo metu buvo tanko vadas ir 1942-ųjų rugpjūtį pirmasis pasiekė Volgą į šiaurę nuo Stalingrado. Dar svaresnis pasirodė pokalbis su Vinrichu Bėru (Winrich Behr), nes jis faktus dėstė be užuolankų. Bėras atvirai papasakojo apie jam 1943 metų sausį patikėtą misiją – Paulius ir feldmaršalas fon Manšteinas (von Manstein) išsiuntė jį pas Hitlerį siekdami įtikinti, kad būtina leisti Šeštajai armijai pasiduoti. Tas rytas, klausantis Bėro pasakojimo apie susitikimą su Hitleriu ir jo padėjėjais štabo būstinės bunkeryje Rastenburge*, buvo nuostabiausias mano gyvenime.

* Dabar Kentšynas (Kętrzyn) Lenkijoje (vert. past.).

* * *

Be abejo, rašant apie Stalingradą didžiausias iššūkis susijęs su būtinybe vienaip ar kitaip atsakyti į ypač keblų klausimą: kas, priešingai visiems lūkesčiams, padėjo Raudonajai armijai atsilaikyti – neprilygstama drąsa ir pasiaukojimas ar NKVD ir komjaunimo užtvaros kovojančių karių užnugaryje bei nuolat mirties bausme grasantys ypatingieji būriai? Negalime tvirtai teigti, kiek kareivių – dauguma ar mažuma – puolė į paniką pradiniu mūšio dėl miesto laikotarpiu rugpjūčio pabaigoje ir rugsėjį. Tuo ankstyvuju metu santykis galėjo gerokai pasislinkti į daugumos pusę, nes tik spalio 8 dieną Stalingrado fronto politinis skyrius pasijuto galįs grėsmingai pareikšti: „pralaimėjimo nuotaikos beveik išnaikintos, išdavystės atvejų mažėja“. Tačiau lygiai taip pat nekelia abejonių stulbinamas daugelio, o gal ir daugumos Raudonosios armijos kareivių ryžtas ginti vis mažėjančią teritoriją vakariniame Volgos krante. Tokio žygdarbio Antrajame pasauliniame kare neatliko jokia Vakarų armija, jį dera lyginti tik su šurpiomis prancūzų aukomis prie Verdono.

Kita vertus, šie ginčai kur kas svarbesni, negu galėtų atrodyti vertinant paviršutiniškai. Jauni rusai nebesuvokia Antrojo pasaulinio karo kančių – tai man aistringai teigė vienas pulkininkas, kurį sutikau traukinyje į Volgogradą. Tačiau jeigu nesupranta jie, tai kaip ateityje tokius dalykus gebės suprasti jauni Europos ir Amerikos istorikai? Gal mėgins analizuoti skaičius: kiek buvo partijos ar komjaunimo narių, kadrinių karių, inteligentų, darbininkų ar valstiečių, kaip jie skirstėsi pagal amžių, šeimos padėtį? Gal savo išvadas grįs vien archyvuose rasta statistika? Ką gi, tenka atsakyti, kad jie tokios galimybės neturės. Sovietų sistema, priešingai nei biurokратиškas vermachtas, paprasčiausiai nesivargino kaupti asmeninių kareivių duomenų. Tokie įrašai atsirasdavo tik tuomet, kai NKVD imdavo įtarti žmogų „tėvynės išdavimu“.

Netrukus po pirmo šios knygos leidimo 1998 metais kilo didžiulis ginčas, paskatintas Deivido Glanco (David Glantz) publikaci-

jos „Didžiausias Žukovo pralaimėjimas“. Glancas atskleidė faktą, kad Raudonoji armija pradėjo operaciją „Marsas“ – platų, bet katastrofiškai pasibaigusį puolimą prieš vokiečių pleištą prie Rževo 1942-ųjų lapkričio mėnesį – tuo pat metu kaip ir didįjį kontrpuolimą – operaciją „Uranas“, kuri pasibaigė vokiečių Šeštosios armijos apsupimu prie Stalingrado. Glancas neabejotinai įnešė reikšmingą indėlį į Rytų Europos karo istoriografiją sutelkdamas dėmesį į tas klaidingas skerdynes, kurias Raudonosios armijos vadovybė pasistengė gėdingai nutylėti. Jo tyrinėjimai iškėlė esminių klausimų apie Stalingrado mūšį: ar operacija „Marsas“ šiaurėje paprasčiausiai tebuvo priemonė dėmesiui nukreipti ir puolimui pradėti Stalingrade? o gal ji buvo suplanuota kaip alternatyvus veiksmas ir tokia pat svarbi kaip „Uranas“ aplink Stalingradą pietuose? Jeigu tai būtų tiesa, tektų iš esmės kitaip pažvelgti į visą Stalingrado kampaniją.

Glancas, tikriausiai susižavėjęs savo atradimų svarba, nusprendė, kad generolas Žukovas ėmėsi visos atsakomybės už operaciją „Marsas“ palikdamas generolui Vasilevskiiui planuoti didįjį Stalingrado apsupimą. Glanco teiginiais smarkiai suabejojau po konsultacijų su dviem reikšmingais šios srities autoritetais: dabar jau mirusiu profesoriumi Džonu Eriksonu (John Erickson) ir profesoriumi Olegu Ržeševskiu iš Rusijos mokslų akademijos (šis labai rėmė mano darbą apie Stalingradą, bet vėliau nepaprastai piktinosi knyga apie Berlyną). Pastarasis, regis, nepritarė Glancui ir bendram operacijos „Marsas“ vertinimui – esą tai buvusi visiška katastrofa. 2000-ųjų metų gegužės 9 dieną Londone kalbėdamas Stalingradui skirtame seminare jis sakė: „Svarbiausias operacijos [„Marsas“] tikslas buvo pasiektas, nes iš centrinio fronto nė viena [vokiečių] divizija nebuvo perkelta į pietus.“

Vėlesniuose pokalbiuose profesorius Ržeševskis nedviprasmiškai pabrėžė, kad Vasilevskio jokių būdu negalima laikyti tikroju „Urano“ vadovu, nes kiekvieną sprendimą buvo privalu derinti su Generaliniu sovietų štabu „Stavka“, o tai iš esmės reiškė patį Staliną. Tokį požiūrį palaikė ir Džonas Eriksonas, sakęs, kad „nei Va-

silevskis, nei Žukovas neturėjo įgaliojimų vadovauti“ ir, būdami vyriausiosios būstinės atstovai, paprasčiausiai veikė kaip „Stalinui informaciją teikiantys tarpininkai“. Vasilevskis neturėjo nei savo štabo, nei būstinės, ir tai, be abejo, turėjo įtakos tokiam pranešėjo požiūriui.

Savo ruožtu išnagrinėjau Žukovo keliones prieš abi operacijas. Žukovo dienoraščiai įtikinamai rodo, kad jis kur kas daugiau laiko skyrė „Urano“ operacijai prie Stalingrado planuoti negu „Marsui“ Kalinino fronte. Nuo 1942 metų rugsėjo 1 iki lapkričio 19 dienos Žukovas devyniolika dienų praleido Maskvoje, vos aštuonias su puse – Kalinino fronte ir ne mažiau kaip penkiasdešimt dvi su puse – prie Stalingrado. Tokia akivaizdi „persvara“ neabejotinai griaua teoriją, esą Žukovas buvo visa galva pasinėręs į operaciją „Marsas“, o Vasilevskis pietuose veikė tarsi nepriklausomas operacijos „Uranas“ vadas. Be to, šie skaičiai gana aiškiai rodo, kuriai operacijai – „Uranui“ ar „Marsui“ – planuojant teikta pirmenybė.

Profesorius Ržeševskis vėliau man atsiuntė Rusijos Antrojo pasaulinio karo istorikų asociacijos diskusijos šiais klausimais tekstą. Jie sutartinai gyrė Glancą už pastangas atskleidžiant tiek daug faktų apie „Marso“ operaciją, tačiau padarė bendrą išvadą, kad vis dėlto „Uranas“ iš pat pradžių buvo sumanytas kaip svarbiausia operacija, o „Marsas“ tarnavo dėmesiui ir jėgoms atitraukti. Jų nuomone, reikšmingiausias požymis yra artilerijos šaudmenų paskirstymas. Vienam pabūklui „Urano“ operacijoje buvo skirta 80 procentų amunicijos daugiau negu „Marse“. Jų akimis, šitas faktas lemia viską. Akivaizdu, kad šią temą reikia kur kas plačiau tyrinėti, bet bijau, jog be galimybės susipažinti su atitinkamomis bylomis Podolske tai padaryti bus nepaprastai sunku.

Stalingradas reikšmingas ne tik kaip didis sovietų didvyriškumo Antrajame pasauliniame kare simbolis. Jis tapo ir šio karo psichologiniu lūžio tašku. (Geopolitinis lūžis įvyko anksčiau, 1941-ųjų gruodį, kai Hitlerio pajėgos buvo nustumtos nuo Maskvos, o Amerika įsitraukė į karą.) Žinia apie Pauliaus

pasidavimą apskriejo pasaulį ir galutinai visus įtikino, kad naciai niekada nepajėgs nugalėti. Taip pat ir vokiečiams staiga teko realiai suvokti, kas jų laukia ateityje. Karas baigsis Raudonosios armijos šturmu Berlyne. Ir iki šių dienų ant reichstago sienos išliko jos kareivių slaviškais rašmenimis užrašyti žodžiai: „Stalingradas – Berlynas“.

Antony Beevor,
2010 metų rugsėjis